

Jakó Zsigmond

Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező

A mű nagyszerűsége elvonta az utókor figyelmét alkotójáról. A Batthyaneum ugyan országunk nemzetközileg legismertebb és legtöbbször értékelte könyvtári műemléke, de alapítójának tudománytörténeti szerepe felől nemcsak a mai érdeklődő nagyközönség tájékozatlan, hanem erről a tudományos kutatás is mindeddig méltatlanul kevés biztos ismerettel szolgált. Két évszázada büszkélkedünk Batthyány Ignác alkotásával, de nagyon keveset tettünk azért, hogy művéhez mindenben méltón és a maga teljességében mutassuk be magát a tudós személyét és a tetteit mozgató szándékokat.

A könyvtáralapítás szinte kötelező volt a török kiűzése után újjáépülő ország főpapjai körében. A XVIII. század második felében más magyar püspökök is létesítettek fényes könyvgyűjteményeket. De Batthyány Ignác művelődési létesítményei nem ilyen státusszimbólumokként jöttek létre, hanem jól átgondolt tudományszervezési program egymásra épülő részeiként. Az ő egyéni kutatói szenvedélye az a többlet, ami döntő módon megkülönbözteti a gyulafehérvári főpap alkotását kortársai könyvtáralapításaitól.

Erdély magyar és nem magyar lakói két évszázad óta élvezik Batthyány Ignác gazdag életművének áldásait. Igazán elérkezett tehát az ideje a teljes tudományos életmű szakszerű feldolgozásának és beillesztésének művelődési fejlődésünkbe. Ennek a régi adósságnak a törlesztéséhez kívánunk némileg hozzájárulni az eddigi eredmények kritikai ellenőrzésével és rendszerezésével, valamint a további kutatási feladatok megjelölésével. Ez a mostani ünnepi megemlékezés eleve alkalmatlan százados mulasztások pótlására. De arra jó alkalom, hogy felvessük a még nyitott kérdéseket és ezáltal további vizsgálódásokra ösztönözzünk.

E dolgozatban előbb Batthyány történetírói munkásságának áttekintésére és értékelésére teszünk kísérletet, majd pedig tudományszervező tevékenységének, benne könyvtár és csillagda alapításának részleteire igyekszünk fényt deríteni minél több ismeretlen új adat bevonásával. Meggyőződésünk, hogy Erdély magyar népe így ünnepelheti meg legméltóbban és a tudós örökhagyó számára is legkedvesebb módon Batthyány Ignác püspök születésének 250. évfordulóját. Mert ez a főpap elsősorban nem barokk pompát igénylő nagyúr volt, hanem előkelő származása és nagy vagyona ellenére kiemelkedő egyházi vezető és szíve legmélyén egész életében a tudományos megismerés szenvedélyes vágyától hajtott igazi alkotó tudós szellem.

A történelemmel való — többnyire politikai indítékú — műkedvelő foglalkozás nem számított ritkaságnak abban a társadalmi rétegben, amelyhez Batthyány származásánál és méltóságainál fogva tartozott. Az a

szakszerűség azonban, amellyel Erdély püspöke kutatómunkáját végezte, és részben az a tematika, amivel egész életében foglalkozott, már kivételesnek tekinthető. Batthyány tudományos pályájával kapcsolatosan tehát önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy ezt a főrangú ifjút kik és milyen hatások mikor és hol terelték már induláskor erre a szokatlan útra. Az eddigi irodalom feltételezte, hogy római tanulmányai idején, ottani szakemberek hatására alakította ki sajátos kutatói programját.¹ Az újabban feltárt adatok azonban ezt a véleményt nem igazolják, sőt határozottan cáfolják.

Ismeretes, hogy Batthyány 1763. november 1-én iratkozott be a római Collegium Germanicum et Hungaricumba. Innen néhány heti ott-tartózkodás után, 1763. december 13-án ismeretlenül levélben fordult Pray Györgyhez, melyben a nagy tekintélyű jezsuita történésznek teljesen kikristályosodott kutatási tervet adott elő. Ennek lényege: azzal a szándékkal jött Rómába, hogy a jezsuita Inchoffer Menyhért (1584—1648) és Péterffy „Károly (1700—1746) által kezdeményezett kutatásokat folytassa az Örök Város gyűjteményeiben a magyar történelemre és különösképpen a rendkívül elhanyagolt magyar egyháztörténetre vonatkozó források feltárásával. Ehhez a bécsi császári könyvtár öre, Kollar Ádám Ferenc (1718—1783) adott neki ajánlást a Vatikáni Levéltár praefectusához, Giuseppe Garampi kanonokhoz.

A levélben előadott terv kiforrottsága meg sem enged olyan feltételezést, hogy az Rómában született volna néhány hét alatt. A Prayval történeti részletkérdésekről egyenrangú félként értekező fiatal teológus már módszerekben és szakirodalomban járatos kutatóként érkezett Nagyszombatból Rómába.² Ez még világosabban kiderül 1764. augusztus 9-i leveléből, melyben kutatási együttműködésre kéri Prayt, aki *Annalese* második kötetének előszavában megköszönte fiatal munkatársának az általa Rómából küldött pontos információkat.³ A tudósi pálya elindítása

¹ Batthyány Ignác életrajzára es tudományos pályakezdésére vonatkozóan a legfontosabb forrást azok a naplószerű feljegyzések alkotnák, amelyeket még a múlt század végén kölcsönöztek ki a Batthyaneumból és azóta nyomuk veszett. Vö. Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKvSzle) 1899.153.

² 1763. december 13-án így ír Praynak: „Mirum tibi procul dubio videbitur, quod ad Urbe hominis, quem de vultu nunquam vidisses et cuius nomen nec fando nosti, litterae ad te perferantur, sed desines mirari, si cum animo tuo reputaveris, inde litteras tibi venire, unde ex gentilibus nostris vel rerum nostrarum scriptoribus in gentis nostrae historiam tanta lux illata est; Inchofferum et Peterfium intelligo. Eodem animo ego in Urbem veni, ut scilicet opera amici eruditi alicuius adjutus ea hic exquiram, quae nobis desiderantur, quaeve in historia nostra excutientibus lucem accedere possint. Nec mea me spes fefellit. Dominus Kollar, mihi inprimis charus et inter amicos meos facile Princeps, mihi amicitiam conciliavit cum illustrissimo domino comite Garampio, ecclesiae Vaticanae canonico et Tabularii Apostolici praefecto, viro ab omnimoda eruditione claro.” — Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Pray György levelezése (a továbbiakban: Pray-levelezés).

³ „...Amicorum optime, in quas me conjicis difficultates ? Erectaveris Patriae de me expectationem, quam expiere nescio quomodo possim. Poenam itaque de te sumere statui et tibi forte non injucundam et mihi utilissimam, ut me scilicet in studiis adjuves et quae ad historiam ecclesiasticam, quam adornandam sumpsi quoquo modo spectant, usibus meis seponas. Rem omnem, quam molior mecum ipso perpendenti tam proluxa, tamque multis implicata difficultatibus videtur Historia Ecclesiae Hungaricae, quae adhuc quasi penitus neglecta jacet, ut unius hominis vires exsuperet. Lustranda enim, immo excutienda tabularia omnia, pervolvendi coetanei

tehát nem Rómában keresendő. Indulásával kapcsolatban Batthyány név szerint csupán Kollar Ádámot említi. Más forrásokból tudjuk, hogy Kollarral már nagyszombati tanulmányai idején, legkésőbb 1763 tavasza óta levelezett kodikológiai és liturgiátörténeti tudományos kérdésekről, oklevélmásolatokat küldött neki, és a bécsi tudós nagy jövőt jósolt a történelem iránt szenvedélyesen érdeklődő fiatal teológusnak.⁴ Batthyány azután is ragaszkodott Kollarhoz, amikor az országos felháborodást hívott ki maga ellen a császári udvar érdekeit kiszolgáló jogtörténeti munkáival.⁵ A kettőjük közötti viszony azonban sohasem volt olyan bizalmas, mint a pécsi püspök történész-könyvtárosa, Koller József (1745—1832) és Kollar Ádám között. Feltételezhető ugyan, hogy a fiatal Batthyány Kollartól és a császári könyvtár kézíratain sokat tanulhatott, mégis nehéz elképzelni, hogy az erős nemzeti öntudatról tanúskodó tudóspálya kialakítása Bécshez és a magyarellenességéről ismeretes jogtörténész könyvtáros személyéhez volna köthető. Ebben a kérdésben azonban a végső szó kimondásához még szükséges Kollar Ádám levelezésének áttanulmányozása.

Véleményünk szerint a Batthyány kutatói pályáját meghatározó erők és eszmék Nagyszombat jezsuita egyetemén keresendők. Talán éppen annak a Schmitth Miklós professornak (1707—1767) a környezetében, aki Pray György és Katona István történetírói pályáját szintén elindította. Bár Schmitth maga is foglalkozott egyháztörténettel, érdeklődési körét már kiterjesztette a magyar történet egészére. Vele kezdődött el a jezsuita történésziskola fokozatos nyitása a politikai történet kérdései felé.⁶ Schmitth szerepére vonatkozó feltételezésünk beigazolódása vagy elvetése azonban Schmitth, Pray és Katona irathagyatékának alapos áttanulmányozásától függ.

A nagyszombati jezsuita indítás részleteinek teljes tisztázásán kívül az eddiginél jóval nagyobb figyelmet kell fordítani a Batthyányt egri tartózkodása (1766—1781) idején ért hatásokra. Főként Esterházy Károly püspök nagyszabású építkezései, tervei befolyásolhatták abban Batthyányt, hogy Gyulafehérvárt Egerhez hasonlóan művelődési központtá igyekezzenek

scriptores, cum ego in Urbe quantum fieri potest in eruendis antiquis monumentis operam do, tu cum ad lustrandum aliquod tabularium admissus fueris mei memor esto. Ex his ceptis in Transylvaniam et Croatiam itineribus ditior procul dubio redieris, gratissimum mihi foret intelligere ex te, quae magis memoriae digna occurrerint. Museum historicum, quod P. Peterfi et P. Szentivani magno studio colligerunt, procul dubio Vienna saepius consulere libuit, dic quaeso an ibi libellos poenitentiales, jejuniorum, officiorum divinorum ordines, lectionaria etc. inveneris.” — Pray-levelezés, 1764. augusztus 9.

⁴ Batthyány 1763. május 7-én, más oklevelek mellett, II. Géza 1148. évi oklevelei közül háromnak a másolatát küldte el Nagyszombatról Kollarnak, aki később ezt jegyezte rá e másolatokra: „Has litteras... Ignatius Salesius comes de Battyán cum memorata exempla ad me mittebat, studiis philosophicis vacabat, Romam postea profectus, qui cum juvenili aetate rerum patriarum admodum fuerit Studiosus, nullum dubium est, quin Hungaria olim in eo habitura sit Praesulem, veritatis juxta ac publicorum commodorum studiosissimum.” — Batthyaneum, Erdélyi Káptalan Levéltára (a továbbiakban: ErdKLVt) 21. láda, 3284. sz.

⁵ Batthyány így ír Kollarról Praynak: „...nullas ab eo accepi quamvis eum semper mihi amicissimum habuerim et in posterum habere cupiam. Si efficere poteris, ut quamvis a me numquam offensus sit, in gratiam re[cipere ?] velit et mihi exoptatam colere amicitiam. Facies rem mihi jucundissimam... potes eum, ut ad me litteras dare velit, valde enim illis delectarem.” — Pray-levelezés, 1765. január 13.

⁶ Hóman Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*. Budapest 1925. 13, 18—19.

fejleszteni, tudományos programja azonban ott már nem gazdagodhatott lényegesen. Ebben a tekintetben is további rendszeres vizsgálódásokra lenne szükség elsősorban Egerben.

*

De nem csupán az indulás kérdéseinek eldöntéséhez szükségesek újabb kutatások. Magának a befutott pályának a pontos felméréssel, a személyi kéziratanyag filológiai vizsgálatával, tudománytörténeti értékelésével is adósai vagyunk Batthyány Ignácnak. Azt mindenhol megemlítik róla, hogy bekapcsolódott a korszak oklevéltani vitáiba és 1779-ben tanulmányt tett közzé Szent István király pannonhalmi alapítólevelének hitelessége védelmében. Az is közismert, hogy 1785-ben megjelentette nagyszabású egyháztörténeti forrásgyűjteménye első kötetét, 1790-ben pedig jegyzetekkel ellátva kinyomtatta Szt. Gellért püspök irodalmi hagyatékát. Kutatásainak egyéb írásos emlékeit azonban komolyan számba sem vették, noha azok zöme a Batthyaneumban található. Ez az oka annak, hogy Gyulafehérvár e püspöke eddig nem foglalta el az őt megillető méltó helyet a magyar történettudomány fejlődéstörténetében. Mindehhez további elmélyült kutatások szükségesek a Batthyaneumban. A mostani ünnepi alkalommal be kell érniünk azzal, hogy eddig feltárt levelezése segítségével kíséreljük meg érzékeltetni: mennyivel sokrétűbb Batthyány valóságos történetírói életműve az eddigi szakirodalom által kialakított képnél.

A későbbi püspök kutatásainak jelenleg ismert legkorábbi témaköre a liturgiátörténet volt, mely nála legszorosabban összekapcsolódott a régi kéziratokkal való, mai szakkifejezéssel élve kodikológiai foglalkozással. Még nagyszombati diákként talán a pozsonyi káptalan könyvtárában egy olyan XI. századi időből való kódexre bukkant, amelyben Sz. István jobbjára feltalálására rendelt mise is szerepelt. Az ezzel kapcsolatos szakkérdésekről folytatott Kollar Ádámmal 1763 tavaszán levelezést.⁷ Ilyen kérdések római tartózkodása idején is tovább foglalkoztatták, egri prépostsága alatt pedig a Mária-kultusz felső-magyarországi emlékeit gyűjtötte.⁸ Korán megtanulta, hogy a misekönyvek naptári része nélkülözhetetlen támpontokat szolgáltat a kódex keletkezési helye és ideje meghatározásához. Ezért az ilyen adatokat fiatal korától fogva gyűjtötte — amint erről maga vall 1787. január 28-án Cornides Dánielhez intézett levelében.⁹ Ebből az érdeklődéséből eredeztethető, hogy egri

⁷ Kollar 1763. május 6-i válaszeleveléből: „De antiquissimo missali abs te detecto tibi ex animo gratiilor, in quo missam de Inventione dextrae S. Regis nostri haberi scribis. At vero excute memoriam tuam et adversaria etiam et proximis me litteris edoce, qua in regione regni et cuius ordinis fuerit monasterium illud in honorem huius dextrae exstructum, quod Bonfinius memorie adhuc sua viguisse scribit. Missale, tuo etiam antiquius, manu exaratum, aut nisi fallor Rituale Strigoniense custoditur in Bibliotheca Augusta, cuius apographum cum tempore habere poteris.” — Batthyaneum, Ms, Miscellanea (régijelzet: D/2,II/11).

⁸ Bíró Vencel: *Gr. Batthyány Ignác levelei*. Erdélyi Múzeum (továbbiakban: EM) 46/1941. 297—299.

⁹ „Gertrudianum Calendarium non est cur ex opere comitis Althani decerpi facias, a puero enim hunc librum habeo, isque me eo deduxit, ut Calendaria coliigerem; habeoque non pauca” — Magyar Tudományos

kanonoksága idején, 1770-ben, eredményes felterjesztéssel élt a Szentszékhöz az általa talált Szt. István-mise engedélyezése érdekében, és azt az egri egyházmegyében be is vezettette.¹⁰

Liturgiátörténeti kutatásaival kapcsolatosan keletkezhetett Sz. Istvánról szóló és *Chronicon Boldvense* című kézirata, valamint a Tudós Társasága számára ígért értekezése ama XI. századi sacramentariumról.¹¹ Elképzelései és kiadási tervei felől azonban legtöbbször azok a másolatok árulhatnak el, amelyeket az általa tanulmányozott misekönyvekről készített.¹² Felszínes áttekintés nyomán is megállapítható, hogy Batthyány lankadatlan érdeklődéssel egész életében rendszeresen foglalkozott középkori liturgikus kéziratok történettudományi hasznosításának kérdéseivel. Ebben úttörő volt a magyar történetírásban. Kutatásaival a magyar kodikológia alapjait rakta le, egyebek mellett páratlan kódexgyűjteménye létrehozásával. Ez tekinthető Batthyány legfőbb és legeredetibb hozzájárulásának történetkutatásunk fejlődéséhez. Eddigi ismereteink szerint ő volt az első, aki középkori kéziratörökségünket tudományos igényekkel és önmagáért tanulmányozta. Kortársai között mások is akadtak, akik mellékesen foglalkoztak egyes kéziratok problémáival. A kéziratosság könyveinek mint írásemlékeink elkülönülő csoportjának módszeres tanulmányozását azonban a magyar történettudományban vitathatatlanul Batthyány Ignác nevéhez kell kapcsolnunk.

A kutatási programjának kialakulásáról előbb mondottakból természetesen következik, hogy Batthyány történetírói munkásságának középpontjában is, jezsuita kortársaihoz hasonlóan, az adatgyűjtés, forrásfeltárás és a forráskritika állott. Bár nagyszombati tanulmányai idején, bizonyára a piarista Desericzky Ince József akkor megjelent ötkötetes művének hatására, őt is foglalkoztatták a magyar őstörténet kérdései, egyéni hajlamainak engedve mégis inkább az oklevélkritikai vitákba kapcsolódott be.¹³ Pray hívta fel figyelmét 1764-ben a II. Szilveszter pápának Szt. Istvánhoz intézett levelével összefüggő diplomatikai kérdésekre. Ennek nyomán, hihetőleg római tartózkodása idején keletkezett ilyen tárgyú kézirata.¹⁴ Nyomtatásban is megjelent első történeti dolgozata szintén oklevéltani tárgyú.¹⁵ Ezt már Egerben írta az első magyar király Pannonhalma javára kiadott oklevele hitelességének

Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Cornides Dániel levelezése (a továbbiakban: Cornides-levelezés) 1787. január 28.

¹⁰ Pray-levelezés, 1770. október 23.

¹¹ *De Sancto Stephano* és *Chronicon Boldvense* című kéziratok a Batthyaneumban, Ms X/69 jelzet alatt találhatóak.

¹² Batthyaneum, Ms IX/39.

¹³ *Apparatus ad historiam Scytharum, seu suppellex ad concinandos libros res Scytharum clarius explicantes congesta*. Tyrnaviae, anno salutis 1763 című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms XI/139.

¹⁴ *Animadversiones ad epistolam Sylvestri II. S. Stephano datam* című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms XI/135.

¹⁵ *Responsa ad dubia Anonymi adversus privilegium S. Stephani abbatiae S. Martini de S. Monte Pannoniae anno MI concessum proposita*. Agriae 1779.

védelmében, válaszul Benczur József vitairatára. Jóllehet levelezéséből megállapítható, hogy a forráskritika kérdései továbbra is erősen foglalkoztatták, később mégsem vett részt a meglehetősen terméketlen oklevéltani vitákban, hanem saját forráskutatásaiban érvényesítette kritikai hajlamait.

Láttuk, hogy Batthyány Ignác kialakult kutatási programmal érkezett Rómába a magyar jezsuiták által ott elkezdett adatgyűjtés folytatására. Végcélja azonban már fiatalkori feljegyzései szerint is a magyarországi egyháztörténet összefoglalása volt.¹⁶ Ezt a tervét ugyan élete végéig melengette, másokat is mozgósított ennek érdekében, de a szintézis alapjának szánt nagyszabású forrásgyűjteményével sem készülhetett el teljesen. Püspöki méltóságával járó teendői és korai váratlan halála megakadályozták ebben. A *Leges ecclesiasticae regni Hungariae* 1785-ben megjelentetett első kötetét ő maga rendezte sajtó alá. A halálakor még csak szerkesztés állapotában lévő két további kötet anyagát három évtizeddel később (1827) közzétevő, név szerint meg sem nevezett személy nem csupán szakértelem, de gondosság tekintetében is messze elmaradt a néhai püspöktől.

E kiadványához nyilvánvalóan Péterffy Károly munkája szolgált mintául, még tipografizálásában is.¹⁷ Annak anyagát kívánta kiegészíteni, kritikailag ellenőrizni, közlési hibáit kijavítani. Passzionátus kutatóként a közlésre szánt szövegeket elsősorban maga másolta le, vagy tudós barátaitól kapta azokat. Még római útja előtt kutatott a pozsonyi káptalan, az esztergomi érsekség, majd később az egri káptalan, Lócse város, a Szász Nemzet szebeni levéltárában, a csíksomlyói kolostor könyvtárában. Legtöbbet azonban, érthető módon, az erdélyi káptalan oklevelei közül és saját könyvtára kézírataiból másolt.¹⁸ Sok anyagot kapott Hevenesi gyűjteményéből, Praytól, Cornidestől, Kaprinaitól, Dobai Székely Sámueltól és másoktól.¹⁹ Amikor pedig főpapi teendői egyre kevesebb időt hagytak tudományos kedvteléseire, könyvtárosát küldte kutatóutakra pontosan meghatározott feladatokkal. A gyűjtött anyag jegyzetelését és kritikáját azonban minden esetben maga végezte. Ennek részbeni elmaradása érezhető a halála után megjelentetett két kötet színvonalán. Batthyány kiadványa bevezetéseként terjedelmes tanulmányban ismertette a közlésre kerülő forrásanyag természetét, az egyes kéziratokkal kapcsolatos kodikológiai és kritikai tudnivalókat, hasznosítva saját korábbi oklevéltani és egyháztörténeti kutatásainak eredményeit is. A *Leges ecclesiasticae* Batthyány mindmáig leggyakrabban idézett műve, amelynek bevezetőjéből és kritikai apparátusából ismerhető meg leghitelesebben a

¹⁶ *Historia ecclesiastica Hungariae, sive apparatus ad collectionem conciliorum Hungariae novam* című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms XI/135.

¹⁷ *Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata. I—II.* Viennae et Posonii 1742.

¹⁸ *Leges ecclesiasticae* III. 9, 217, 218, 382, 389, 447, 504, 519, 533, 645, 647.

¹⁹ *Leges ecclesiasticae* III. 336, 382, 400, 462, 666.

püspök történetkutatói koncepciója, módszere és egész tudományos arzenálja.

Hasonlóképpen a korabeli textológia és edíciós gyakorlat színvonalán álló szakembernek mutatja a püspököt máig számon tartandó másik kötete, amelyben Szt. Gellért csanádi püspök műveit tette közzé.²⁰ Az egyébként is különleges textológiai kérdéseket felvető mű kétszáz éves szövegkiadása természetesen ma már nem felelhet meg a tudományos igényeknek; sok benne a hibás olvasat, jegyzetelése érthetően elavult. Itt is a rendszeresen felépített bevezető tanulmány nyújtja a legtöbb támaszpontot a történész Batthyány munkamódszereinek megítéléséhez. A freismgeni káptalan könyvtárában fennmaradt eredeti kéziratra a bécsi pápai muncius, a tudós Giuseppe Garampi hívta fel a figyelmet. Először a csanádi püspök figyelmébe ajánlotta, de ő nem ismerte fel, hogy e különös szöveg a magyarországi középkori teológiai irodalom legkorábbi terméke. Nagyon jellemző Batthyány tudományos beállítottságára, hogy amikor ő, talán 1779-ben, értesült e kódexről, tüstént felismerte annak jelentőségét, Garampi segítségével átkölcsonozta azt Bécsbe, és közzététel céljából azonnal lemásoltatta.²¹ Batthyány a másoltatást későbbi könyvtárosával, az akkor Bécsben tanuló Dániel Imrével végeztette 1780 szeptemberétől fogva, az összeolvasásra pedig magát Kollar Ádámot és az egyháztörténész Schmithmeyer kanonokot kérte fel. Az olvasási hibákért tehát elsősorban ők viselik a felelősséget. Batthyány a kódex korának meghatározásához és talán a kétes olvasatok eldöntéséhez készítettett magának rézmetszetű hasonmásokat a kézirat kis- és nagybetűiről.²² 1781 májusában már Batthyány kezében volt a kódex másolata, készen állott a bevezető tanulmány és az apparátus terve, de püspökké kinevezése és Erdélybe átköltözése jó időre megakadályozta sajtó alá rendezését.²³ Még 1783 őszén is ezen dolgozott, és csak reménykedett abban, hogy ennek az évnek

²⁰ *Sancti Gerardi scripta et acta hactenus inedita, cum serie episcoporum Chanadiensium*. Albo-Carolinae 1790. — Korszerű kiadása: *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* (ed. Gabriel Silagi). Turnholti 1978.

²¹ Karácsonyi János: *Szent Gellért püspök müncheni kódexe*. MKvSzele 1894. 10–13. — Ivánka Endre: *Szent Gellért Deliberatio-ja*. Századok (a továbbiakban: Sz) 1942. 497–500. — Bodor András: *Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása*. Sz 1943: 173–227. — Silagi, Gabriel: *Untersuchungen zur Deliberatio supra hymnum trium puerorum des Gerhard von Csanád*. München 1967. — Redl Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában*. Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban: ItK) 69/1965. 211–217. — Szegfü László: *Szent Gellért prédikációi*. Acta Historica. Tomus LXXXII. Szeged 1985. 19–28.

²² „In describendo antiquo codice Bibliothecae Frisingensis opus S. Gerardi episcopi continente tarn dominum consiliarium Kollar, quam dominum canonicum Schmittmaer operas suas tibi benevole addixisse e Uteris tuis libenter intellexi; modo caractere huius codicis indigeo. Quare accedas certum Ajtaj calcographum et per eum tarn majores, quam minores literas omnes in alphabeto 24 ordine et accurate in charta cerusa delineari cures, delineatasque mihi submittas.” — Batthyány Dániel Imréhez 1780. szeptember 18-án írt leveléből. — Batthyaneum, Ms Dániel Imre levelezése (a továbbiakban: Dániel-levelezés).

²³ Batthyány Dániel Imréhez 1781. május 26-án: „Codicem S. Gerardi rite percepi et, ubi primum per coacervatos labores licuerit, edendo illo manus admovebo. Quo in opere ita progredi statui, ut primum dissertationem de codice ipso eiusque aetate ac operibus S. Gerardi praemittam, dein obscurum saepe sensum notis marginalibus illustrem, vocesque aevo illi proprias explanem. Ipsi vero operi acta S. Gerardi tarn Arnoldi Wionis, quam Corsendokiana, quam Lunaelacensia subjiciam cum animadversionibus historico-criticis. Ac etiam de sociis martyris Gerardianis aliquid disseram in gratiam Agriensium, qui S. Buldum primum episcopum venerantur.” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés.

a végére elkészül a nyomdai kézirattal. Munkakörülményeinek fokozatos romlásáról árulkodik, hogy e kiadványa megjelenésére végül is csak 1790-ben kerülhetett sor. Nem tartozik szorosan a kiadvány tárgyához a könyvnek a középkori csanádi püspököket bemutató, külön lapszámozott része, de nagyon jellemző Batthyány kutatói gyakorlatára. Ebben kora gyakorlatát követve, oklevélszövegeket is közölt saját gyűjtéséből, különösen a pápai regesztrumokból Rómában készített másolatokat.

Batthyány Erdélybe kerülése 1781-ben nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy püspökként a korábinál jóval kevesebb ideje maradt az elmélyült tudományos munkára, hanem kutatási témáiban is változást hozott. Munkásságában, eddigi nagy tervei mellett, egyre több teret nyert az erdélyi és a nem kizárólagosan egyháztörténeti vonatkozású tematika. 1784 februárjában már kifejezetten az erdélyi történetet célzó tanulmányaihoz szükséges anyagok gyűjtésére utasította Rómába küldött könyvtárosát, Dániel Imrét.²⁴ Ebben az esetben is oklevéltár kiadásával kívánta megalapozni tanulmányait, amint erről Cornidest tájékoztatta 1785. január 11-én kelt levelében.²⁵ Talán ennek a műnek az anyaga is rejtőzik abban a szinte nyomdakész állapotban lévő középkori oklevélgyűjteményben, amelyet a Batthyaneum Ms IX/126 és 139 jelzet alatt őriz.

A világi történet irányába való fordulását jelzi Zápolya János és Izabella királyné erdélyi politikája iránti érdeklődése, valamint Martinuzzi Fráter György meggyilkolása körülményeinek tisztázása. Erről több ízben is szót ejtett leveleiben. 1784-ben már János király és Izabella királyné képét metszette rézbe Bécsben, 1786-ban pedig arról írt Cornidesnek, hogy Nápolyból, illetve Rómából megszerezte a Martinuzziról meggyilkolása után készített kép másolatát.²⁶ Kéziratai között talán ez volt

²⁴ Batthyány Dániel Imréhez 1784. február 7-én: „Id autem velim sciat Dominatio Vestra praecipuum scopum itineris sui illum esse, quem excellentissimus dominus nuntius suis ad secretarium de propaganda fide et dominum abbatem Callixtum datis expressit: ut nimirum Dominatio Vestra rerum Transylvanicarum instrumenta usibus meis describat. Si itaque Dominatio Vestra vult intentum a me finem assequi, illi operi strenue incumbat. Accedet hoc ipso labore scribendi non modica eruditio, et eidem deinceps quoque plerorumque edendorum cura incumbet. Hac ratione profecit et preclarum nomen adeptus est canonicus Quinque Ecclesiensis Josephus Koller aliquot editis libris clarus. Simili labore ipse quoque perfunctus fueram. Nil autem decedet in bibliothecis visitandis. Si enim tempus expiraverit, prorogationem illius facile obtinebo. Nil itaque te conturbet, etiam si anno uno in Urbe moraturus fueris. Magnis itaque animis pro utilitate ecclesiae urgeat Dominatio Vestra apud praefatos, ut communicent quaevis ad res Transylvanicas pertinentia.” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés.

²⁵ De studiis meis suscitatis. Opus meum illud, quod tu nosti, Viennae approbatum mox occupabit praela Claudiopolitana. Aliud quoque paulo post emerget monumenta nimirum historica Hungarica et Transylvanica, prouti P. Dobner Bohemica et Moravica edit. Complectetur hic tomus plerumque chronica et alia huiusmodi, secundum supplementa ad Analecta Scepusiensia Wagneri.” — Cornides-levelezés, 1785. január 11.

²⁶ Ebinger János levele Dániel Imréhez Bécsből: „...Erdélyből igen gyakran veszem Püspök ő Exellentziájának leveleit. A többi között egyben vettem két képet, melyeknek formáit ki kell metszettetnem. Valának pedig ezek Joannis regis et Isabellae reginae képei...” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés, 1784. január 29. — Batthyány levele Cornides Dánielhez: „Effigiem coloribus expressam, vel aeri incisam, aut lapidi insculptam Martinusii non habeo. Teneo autem effigiem eiusdem in processu post mortem eius confecto sat superque expressam, quam Neapoli primum, dein Romae describendam curavi.” — Cornides-levelezés, 1786. november 30.

halálakor a leginkább kidolgozott állapotban. Művét az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasággal szándékozott megjelentetni, és már a könyv címlapját is megtervezte.²⁷ A mű megjelenése állítólag azért maradt el, mert a bécsi cenzor még akkor sem tartotta kívánatosnak, hogy fény derüljön a két évszázaddal korábbi politikai gyilkosság hátterére.²⁸

Foglalkoztatta Batthyányi a Kárpátokon túlterjedő milkói püspökség kérdése is — bizonyára Benkő József 1781-ben megjelent *Milkovia* című műve nyomán. A középkori erdélyi egyházi joghatóság szempontjából lényeges kérdés eldöntéséhez 1784-ben a római levéltárakból kívánta beszerezni a vonatkozó oklevelek hiteles szövegét.²⁹

Erdélyi tárgyú kutatásai azonban nem jelentettek provincializálódást, mert továbbra is vallotta, hogy az itteni kérdéseket tudományosan csak az egykori természetes összefüggésükben lehet helyesen értelmezni. Ezért utasította határozottan Rómában kutató könyvtárosát, hogy anyaggyűjtését ne korlátozza az erdélyi vonatkozásokra.³⁰ Ennek megfelelően továbbra is foglalkozott olyan nemzetközi érdekű tervvel, hogy elkészíti a pápai kancellária *Liber diurnus Romanorum pontificum* néven ismert, VIII. században összeállított legrégebbi iratmintakönyvének a Garneriusénál jobb, pontosabb kiadását. Kutatói öntudatára, kritikai magatartására, a témában való jártasságára is nagyon jellemző mindaz, amit e tervéről Cornidesnek írt, és az a mód, ahogyan hasznosítani igyekezett a középkori magyarországi formulariumok tanulmányozása során szerzett ismereteit.³¹ Ez egy magát nemzetközi színvonalon állónak tekintő kutató illetékességet és magabiztonságot sugárzó hangja.

Fejtegetéseink első részének lezárásaként tehát összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy Batthyány Ignác történetírói pályája a jezsuita történeti iskola részének tekintendő, onnan indult ki, és ahhoz igazodva alakult mindvégig. Munkái nem nagyúri szellemi időtöltés eredményei, hanem kora színvonalán álló tudományos program kitartó megvalósítása során jöttek létre. Batthyány püspöknek tehát a jövőben a magyar

²⁷ *Analecta et Anecdota Historica Diplomatica de rebus sub Joanne I. et Isabella regina gestis, praecipue autem de caede cardinalis Georgii Martinuzzi episcopi Magno Varadiensis, quibus accedunt aliqua Ludovici II. Ex voto et sententia Senatus Societati Litterariae edendorum manuscriptorum praepositi edidit, recensuit, dissertatione ac notis illustravit Ignatius comes de Batthyan episcopus Transilvanus.* — Batthyaneum, Ms IX/38.

²⁸ Szentiványi, Robertus: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliothecae Batthyányanae.* Szeged 1958. 15. — Varjú: *i.m.* MKvSzle 1899.172.

²⁹ Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés, 1784. március 24.

³⁰ „De monumentis in quacunq[ue] bibliotheca exstantibus duo observari volo a Dominatione Vestra: unum, ut omnia transcribat et transcribi faciat quaeque aetate Ferdinandi I. praecedunt; alterum, ut semet nequaquam ad Transylvaniam restringat.” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés, 1784. szeptember 27.

³¹ „Ut ad Librum diurnum revertar, novam Libri diurni editionem paro et propediem, si Numen foverit, subcessivis curis perficiam. Non repeto ego Garnerii editionem... Nec me terret classica illa Garnerii auctoritas. Errasse illum in pluribus et temere conjectando hallucinatum fuisse. Tu ipse fateberis, si mea legeris, mihi tam imperterritus divinator videtur ac Kircherus. Eam autem nonnullis scriptoribus sortem obtigisse video, ut illis applaudant omnes, quia nemo contradicere ausus, quia solus in hoc genere scribendi versatus fuit. Procul dubio classicam obtinuit auctoritatem, quam neque Holsteinius eripisset, quum nullas adjecerit notas. Totam Honorii scenam ita enodabo, ut nec a veritate discesse videar, nec in Indicem librorum prohibitorum incurram.” — Cornides-levelezés, 1787. január 28.

történetírás XVIII. századi nagyjai, a vele munkatársi viszonyban és barátságban álló Pray György, Cornides Dániel, Katona István és Kaprinai István oldalán kell helyet biztosítanunk.

*

Annál is inkább így kell eljárunk, mert társadalmi és vagyoni helyzeténél fogva Batthyány püspöknek nem csak mint egyik kiemelkedő kutatónak volt módja beleszólni a kortárs magyar történetírás és művelői sorsának alakításába. Személyek és tudományos vállalkozások anyagi és erkölcsi támogatásával lehetősége nyílt egyes eredményeket napvilágra segíteni, intézményes keretek kialakításával pedig a tudományos munka egészének korszerűsödését is előmozdítani. Batthyány Ignác tudományszervező tevékenysége tehát személyes tudományos teljesítményénél semmivel sem jelentéktelenebb mozzanata a magyar tudománytörténetnek.

A XVIII. században nem Batthyány tudománypártolása a rendkívüli, hanem az, hogy a főpapi támogató maga is értő művelője a tudománynak. Az ő esetében tehát a megszokottól eltérő a Maecenas és az alkotó közötti viszony. Batthyány a történelem hivatásos művelőivel egyenrangú munkatársként és őszinte barátként működött együtt tudományos célok eléréseért. Különösen jó példa erre Pray Györggyel való kapcsolata. 1770-ben arra tett Praynak ajánlatot, hogy a kutatása során részére gyűjtendő egyháztörténeti adatok fejében magára vállalja könyvei kinyomtatását.³² Amikor pedig Praynak a jezsuita rend feloszlatása után, 1776-ban Nagyszombatból távoznia kellett és könyveit áruba akarta bocsátani, felajánlotta neki, hogy könyvtárával együtt költözzön hozzá Egerbe, dolgozzanak együtt. Kész volt arra is írásos biztosítékot adni Praynak, hogy ha neki előbb történnék halála, birtokain élete végéig tisztességes ellátást fog élvezni, hogy kutatásait zavartalanul folytathassa, halála esetén pedig kéziratairól gondoskodik.³³ Vagy amikor Katona István monumentális

³² Batthyány 1770. szeptember 9-én így ír Praynak: „...Obsecro te, sudores, vigilias meas, quas studio huic tribuo ne despicias, noli contemnere juventutem meam, forte lucubrationes meae non erunt Patriae tam inutiles, alias enim scribendi propositum jam pridem abjecissem. Ex me quidem subsidium aliquod sperare non potes, sed quis a te jure non exigat, cum certum sit, te lautissimis ad taedium usque epulis assidere.” — 1770. szeptember 19-én pedig ezt az ajánlatot teszi Praynak: „...Pactum etiam tecum inire volo. Si eidem accesseris, tu exscribi mihi curabis epistolas Verantianus Petri Colocensis et si quae alia fuerint ad rem ecclesiasticam pertinentia, ego autem instar mercedis pro libris tuis imprimendis sumtus offero. Elige, et si conditio placet, ea utere.” — Pray-levelezés.

³³ „Ego existimo optimum omnino fore, ut Dominatio Vestra admodum reverenda cum rebus suis horsum ad me conferat et apud me dum vivit degat. Quia autem me mortalem esse memini, ideo dabo tales litteras, ut etiam me decedente honestam habeat in bonis meis sustentationem... Si non vult Dominatio Vestra dicere se Agriam venire, dicat quod ad bona mea veniat. Poterit habitare ubi voluerit, sive Agriae, sive in Szentgroth, ubique honeste habebitur. Poterunt tunc expungi expungenda, scribemus simul, mutuis laborabimus consiliis. Si autem repente moreretur, salva sunt omnia scripta in manu mea. In hoc projecto meo nullum est peccati periculum. De pecunia nil contendo, quaecumque petet Dominatio Vestra, dabo, quia novi, quod Deum timeat.” — Pray-levelezés, 1776. július 21.

vállalkozásának, a *Historia critica*-nak a kiadása elakadt, Batthyány kész volt püspöki nyomdájában saját költségére megjelentetni és a cenzornál is segítségére lenni.³⁴ Cornides munkájához pedig középkori pecséteket gyűjtött a szebeni és gyulafehérvári levéltárban, ezekről rézmetszetű hasonmásokat készített.³⁵ Másokat viszont tekintélyével és összeköttetésével hozzásegített ahhoz, hogy az akkor még féltve őrzött magánlevéltárakban és -könyvtárakban, egyházi gyűjteményekben tanulmányozhassák a munkájukhoz szükséges forrásokat.

Ezeknél az alkalmi kollegiális szolgálatoknál is több figyelmet érdemel az erdélyi tudományos élet megszervezésére és a történetkutatás új formájának kialakítására tett kísérlete. Ezt egészíti ki a rendszeres tudományos munka műhelyeinek megteremtése a humán szakok részére könyvtár, a természettudományok számára pedig csillagvizsgáló létesítésével. Ha kezdeményezései megszilárdításában a halál nem akadályozza meg, mindegyik intézménye kedvezően befolyásolta volna a tudományok fejlődését Erdélyben a XIX. század elején.

Batthyány Ignác nagy tervekkel érkezett Erdélybe. Azt képzelte, hogy püspökként az eddiginél jobban megvalósíthatja tudományos terveit, és maga körül olyan eleven szellemi központot teremthet, mint amilyent Esterházy Károly püspök alakított ki Egerben. Mindenekelőtt saját kutatásai jobb megszervezésére tett lépéseket. Még Egerben tartózkodott, amikor a bécsi érseki szemináriumban tanuló, erzsébetvárosi Dániel Imre fiatal papot kiszemelte munkatársául és biztatta a doktorátusra, az egyháztörténetben és oklevéltanban való specializálódásra.³⁶ Miután Dániel első feladatait, Szt. Gellért *Deliberatió*jának lemásolását és az ausztriai kolostorokban való anyaggyűjtést jól megoldotta, Batthyány úgy vélte, hogy megtalálta azt a személyt, akit kiképezhet kutatási tervei előmozdítására.³⁷

³⁴ Batthyány Gornideshez intézett leveléből: „Denuo suppellectilem tuam novis ditabo accessionibus. Nullam aliam ego a te expeto compensationem, quam ut me amicorum tuorum loco habeas et saepiuscule ad me scribas. Argumentum scribendi tibi deesse non poterit inter tantos tamque praeclaros litteratorum Hungariae conatus. Illis ut faveam, dices clarissimo et amicissimo Katona, ut tomos Historiae criticae, quos typo paratos habeat, ad me mittat, exscribi faciam illos nitide, adcurate, et quod caput rei est, nullis amici auctoris expensi.” — Cornides-levelezés, 1786. november 30.

³⁵ Uo.

³⁶ „...in dioecesem redundet utilitas, sive ad doctoratum accipiendum te prepares, sive antiquitatibus ecclesiasticis, reiue diplomaticae incumbens doctus evadas. Scripsi etiam, quod mentem alias uberius declarabo.” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés, 1780. október 26.

³⁷ Batthyány 1781. június 27-én Dániel Imréhez írt leveléből: „...nolo adhuc te id jugum subire, amoenioribus et utilioribus occupationibus te exerceri cupio. Quare nunc indagandis, executiendis bibliothecis Austriae incumbas velim. Idque ut facias maiori quo fieri potest fructu, relegas itineraria eruditorum virorum. Habebis enim Mabillonii Iter Italicum, Iter Germanicum, Lambecii Iter Cellense et alia huiusmodi, unde discas, quatenam sint in bibliothecis investiganda. Quamvis enim diplomaticam multis commendaverim verbis, non tamen is solers est fructus studiorum tuorum, quem quaero. Volo enim te in omnibus solide versatum esse, quaecunque ergo utilia, pulchra, rara sunt in penum tuum referes, unde non Transylvanis solum, sed alias etiam lautas epulas praebere valeamus. Eminentissimo Cardinali Wiennensi mea humillima obsequia deferes ac multis cum eo aegres precibus, ut collectionem illam, quam tuis commemorasti litteris, mihi cedere dignatur. Una etiam pretium detegere. Ego enim absque ulla disceptatione deponam illico quae possum. Et si tota summa deponenda

Kedvezően befolyásolta Batthyány terveit az is, hogy Migazzi Kristóf bécsi hercegérsek különlegesen értékes gyűjteményének megvásárlásával egy csapásra lehetővé vált számára a korszerű tudományos munka a Habsburg-birodalom e távoli tartományában is, és nem évtizedek alatt, fokozatosan kellett magának kiépítenie megfelelő könyvtárat. Dániel Imre, ismerve püspöke tudományos terveit és kodikológiai érdeklődését, 1781 májusában felhívta Batthyány figyelmét arra, hogy Migazzi érsek áruba szándékszik bocsátani könyvtárának középkori kódexeit. Batthyány tüstént utasította Dánielt, hogy e gyűjteményt mindenáron szerezze meg neki.³⁸ Miután az érsek ez év őszén a bécsi Garelli-könyvtár praefectusával, a nagy tekintélyű Michael Johann Denisszel megbecsültette gyűjteményét és tanácsára a kéziratokat csak a nyomtatott könyvekkel együtt volt hajlandó eladni, Batthyány habozás nélkül késznek nyilatkozott erre is, noha a könyvtár leltárát később, 1782 januárjában kapta kézhez.³⁹ A formális szerződés megkötésére azonban csak VI. Pius pápa 1782 márciusában és áprilisában lezajlott bécsi látogatása után kerülhetett sor.⁴⁰ Ennek megtörténével Dániel a könyvtárat — eredeti

foret, et id faciam dividendis effectibus oeconomicis, ut thesauro hoc potiri valeam. Informabis igitur me absque mora.” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés.

³⁸ Batthyány levele Dániel Imréhez: „Litteras tuas binas Agriae rite percepi, ad quas tum itineris molestiis, tum negotiorum hic accumulatorum multitudine distentus nunc primum respondere valeo. Quod ad collectionem manuscriptorum codicum attinet, adnecto tibi litteras eminentissimo cardinali Viennensi sonantes, quarum summa est: Me eiusdem Eminentissimi arbitrio relinquere ineundi contractus condiciones, pretium collectionis, ac moras solvendae summae. Exhibebis itaque Eidem suas litteras, si jam Viennae adsit, sin secus transmittes ipsi easdem, meque informabis.” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés, 1781. szeptember 4.

³⁹ „...Eminentissimo cardinali Viennensi declares, me etiam bibliothecae emptorem esse. Adeoque id unum restare, ut summam, quam puto 12 millia effecturam, pronunciet, modalitatem solvendi definiat, habita tamen ea ratione, quod dominium Beba in 229,500 fl. emerim, quare vel [per] partes solvendam [!] veniet bibliotheca cum manuscriptis, vel cartabiancam alterius debitoris mei acceptare debet Eminentia Sua, mihi magnam gratiam praestaret, si tolerabiles terminos solutionum assignaret. Elenchum bibliothecae, nisi moles nimia impediatur, mittas per postam; refundam tibi expensas postales. Tandem a te peto, ut hanc emptionem meam in secreto teneas, neque cuiquam horsum perscribas.” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés, 1781. november vége. — Szintén Dániel Imrének 1782. január 23-án: „...Eminentissimo cardinali Migazzi mea deferes humillima obsequia, et dices me habere quidem a fratre meo Antonio consiliario locumtenentiali Poseniensi obligatorias super undecim millibus et baronis Radak super mille. Verum quia frater meus vult illam summam pro suo arbitrio per mille florenos persolvere, non audeo illam Suae Eminentiae assignare, sed, si placuerit, missurum cartabiancam, vi cuius ad summam 12 millia intra 4 annos persolvendam me obligabo, sive dein anno uno 4, sive 6 millia deponam, aut etiam uno anno nil solvam, dummodo elapso quadriennio 12 millia sint depurata. Significet proinde mihi suam mentem, percontaberis etiam an interusurium obligari velit. Item insinuabis admodum prudenter, aliquot libros esse mancos. Intelliges etiam, qua ratione de eo certus reddi possim, quod in elencho designati libri omnes adsint. Ages dein cum arculario et aurigis et mihi omnia perscribes.” — Uo.

⁴⁰ Batthyány 1782. április 27-én Dániel Imréhez írt leveléből: „...Porro quod ad compositionem librorum attinet, vellem componi sicut conscripti sunt, ut eodem ordine denuo collocari valeant. Arculas autem curabis prout tibi consilia peritorum exquirenti videbitur. Nescio an sat tutum sit tantum thesaurum navibus committere; certe minus sumptuosum videtur? Quod si sat tutum videris, navibus impones et Szegedinum mittes, bonum enim meum media secunda hora inde distat...”

E levélhez mellékelte az adásvételi szerződés általa javasolt fogalmazványát, mely így hangzik:” Ego Christophorus S.R.E. Cardinalis ect., etc. bibliothecam meam secundum catalogum tribus tomis in folio comprehensam et a praefecto Bibliothecae Garellianae ad duodecim millia florenorum inter fratres aestimatam ex peculiari amicitia in excellentissimum dominum comitem Ignatium Batthyani episcopum Transylvaniae eidem

rendjének megőrzésével — 51 ládába becsomagoltatta, és hihetőleg 1782 júniusának közepén egy dunai hajón útnak indította Erdélybe. Bár Batthyány nagyon féltette „kincseit” a vízi úton való szállítás veszedelmeitől, a gyűjtemény épségben lejutott a Dunán talán Kalocsáig vagy Bajáig. Innen szekereken Szegedre vagy a püspök Torontál vármegyei birtokára, Bébára szállították. A szájhagyomány úgy tudja, hogy a könyvek innen a Maroson folytatták útjukat Gyulafehérvárig. Bár ez nagyon valószínűnek látszik, egyelőre csak annyi állítható bizonyosan, hogy a Migazzi-könyvtár ekkor még nem az elhagyatott püspöki székvárosba és püspöki rezidenciára került, hanem Batthyány állandó lakhelyére, Szebenbe, ahol Egerből hozott könyvei is voltak. 1782. július 17-én a püspök már arról értesíthette Dánielt, hogy a gyűjtemény szerencsésen megérkezett Szebenbe, ahol elhelyezésére a Baussner-házban három szobát bérelt.

A Migazzi-könyvtár tehát nem 1786-ban került Erdélybe, amint ezt az eddigi irodalom állította, hanem négy esztendővel korábban. Helyreigazításra szorul az a hagyomány is, hogy a püspök 40 000 Ft-ot fizetett e gyűjteményért, melynek teljes állománya 8000 kötetre rúgott. Valójában ugyanis Batthyány négy év alatt 12 000 Ft-ot adott érte az érseknek, és állománya is pontosan meghatározható, miután a Batthyaneum egy cím nélküli háromkötetes könyvjegyzékéről sikerült bebizonyítanunk, hogy az a Migazzitól vásárolt teljes gyűjtemény leltárkatalógusa. Ez tehát a Migazzi-könyvtár megszerzésének hiteles története.⁴¹

Végül a módszeres kutatás a püspök lőcsei könyvtárvásárlásával kapcsolatban is további pontosításokat tett lehetővé. Az a korábban általános feltételezés, hogy Batthyány a Sz. Jakab-templom becses középkori könyvtárát egri tartózkodása idején, tehát 1780 előtt vásárolta,

in praefata summa vendo et trado ea lege, ut intra quattuor annos duodecim millia florenorum mihi persolvere teneatur, sive dein ipsos per partes, sive ad semel deposuerit.

Ego autem Ignatius comes Batthyani episcopus Transylvaniae suprafatam bibliothecam omni cum gratiarum actione a Sua Eminentia in duodecim millibus florenorum accipio, atque ideo me obligo harum vigore, quod dictam summam intra quattuor annos persolvere non intermittam et absque omni defectu persolvam, atque in casum mortis meae sub hoc tempus intercedentis transfero in Suam Eminentiam debitum fratris mei comitis Antonii Batthyani in undecium millibus florenorum et aliud baronis Laurentii Radak in mille florenis; utramque cartabiancham, ut primum bibliotheca ad manus meas pervenerit, Suae Eminentiae transmittere sim obstrictus.

Atque ita inter nos conclusimus et transegimus harum nostrarum vigore. In quorum fidem nomina et sigilla nostra apposuimus.” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés.

A könyvek megérkezéséről és elhelyezéséről így tájékoztatja a püspök Dániel Imrét 1782. július 17-én: „...Libri huc pervenere incolumes 51 cistis conclusi, pro quibus collocandis conduxi tribus [!] cubacula in domo Pauszneriana, si illam nosti. Augebis tu illam libris ab Eminentissimo domino Cardinali Viennensi resignatis et resignandis. Ubi itaque Eminentiam Suam accesseris cum meo nomine revereri et prolixas gratias reddere non intermites, securumque illum reddes fore, ut ante initium anni 1783 sibi deponendas 8 millia florenos et forte totalem summam deponam; opportunus enim eatenus feci dispositiones.” — Uo.

⁴¹ Jakó Zsigmond: *A Batthyaneum-könyvtár történetéből. I. A Migazzi-gyűjtemény megszerzése*. Könyvtári Szemle 13/1969. 125—129.

az 1790. szeptember 29-én kelt eredeti szerződéssel cáfolható.⁴² Kétségtelen viszont, hogy Batthyány egri kutatásai során ismerkedett meg a kassai, bártfai és egyéb felvidéki könyvtárak történeti értékei között a lőcsei plébánia régi könyveivel és kézirataival is, sőt közölt is belőlük kiadványaiban.⁴³ Ez az anyag azonban csak 1790-ben került Batthyány tulajdonába és Erdélybe. Az 1800 Ft vételár kifizetése körül a püspök haláláig (1798) elhúzódott jogvita amiatt keletkezett, hogy Batthyány szerint a lőcseiek nem küldték el a vele közölt jegyzékben feltüntetett összes könyvet, pl. a 24 királyi plébános testületének kéziratait. A város viszont tagadta ezt, és csak a fizetés halogatására szolgáló utólagos ürügynek minősítette a püspök kifogását.⁴⁴ A püspök halála után a hagyaték leltározására kiküldött káptalani bizottság nevében Fangh István olvasókanonok 1799. február 25-én úgy nyilatkozott az adósság rendezését sürgető főkormányiszéki átiratra, hogy a könyvgyűjtési szenvedélyéről ismert püspök anélkül ígért 1800 Ft-ot a lőcseieknek, hogy látta volna a kéziratokat. Amikor azonban egyenként átnézte a megérkezett köteteket, többnyire értékteleneknek ítélte azokat, az anyagot ezért be sem sorolta könyvtárába, hanem egy ideig szamosfalvi kastélyában, majd kolozsvári szállásán tartotta haláláig. Ha tehát a lőcseiek ezeket a régi, hitvány

⁴² „Anno 1790 die 29 mensis Septembris in libera regiaque civitate Budensi inter excellentissimum ac illustrissimum dominum comitem Ignatium de Battyán sacratissimae caesareo regiae et apostolicae Maiestatis consiliarium actualem intimum et episcopum Transylvaniae titt. etc. parte ab una, parte vero ab alia generosos dominos Paulum Bosnyák, liberae regiaeque civilatis Leutschoviensis iudicem et Franciscum Friedmanszky, praefatae civitatis vicenotarium, qua tamen ad hunc actum tum ex parte magistratus, officii item tribunatus, quam etiam admodum reverendi domini Volfgangi Krenn, eiusdem civitatis parochi specialiter sub dato 26 August 1790 plenipotentiatos, sequens contractus est initus. Et quidem 1-mo. Libera regiaque civitas Leutschoviensis una cum admodum reverendo domino parochi praetaetae civitatis, cum consensu illustrissimi ac reverendissimi domini episcopi Scepusiensis Joannis e comitibus de Réva in conformitate exhibitae specificationis bibliothecam in ecclesia parochiali Leutschoviensi Sancti Jacobi existentem, libros et manuscripta erga depositionem Rfloreorum 1800, id est mille octingentorum, intra unum annum enumerandum in excellentissimum ac illustrissimum dominum comitem Ignatium de Battyán, episcopum Transylvaniae illa sub conditione cedit et transfert, ut

2-do. Post unius anni elapsum terminum Sua Excellentia praemissam stipulatam summam, absque Ulla exceptione, civitati et ecclesiae parochiali enumerare, hosque universos libros Sua Excellentia suis propriis expensis Leutschovia avehere obligetur, ac in casu non depositionis civitas praemissam summam capitalem via liquidum debiti desumere possit. E converso autem Sua Excellentia, excellentissimus quippe ac illustrissimus dominus comes Ignatius de Battyán non tantum per praesentes semet obligat, quod praemissam summam emptionalem ex Rfloreis 1800 consistentem intra unius anni spatium civitati et ecclesiae parochiali enumerare et universos in elencho contentos libros suis expensis propriis avehere velit, verum in casum etiam non exsolutionis plenariam attribuit civitati et ecclesiae parochiali facultatem summam hanc via liquidum debiti desumendi. In cuius rei maiorem firmitatem praesens contractus in duplici exemplari per utramque partem subscriptus et sigillo quoque usuali roboratus extitit. Signatum Budae, anno et die quibus supra.

Ignatius comes de Batthyany mp., episcopus Transylvaniae (L.s.), Paulus Bosnyák, liberae regiaeque civitatis Leutschoviensis iudex et pro oc actu plenipotentiatos mp. (L.s.), Franciscus Friedmanszky mp., eiusdem praefatae civitatis Leutschoviensis vicenotarius et pro hoc actu plenipotentiatos (L.s.) Coram me Joanne episcopo Scepusiensi, comite de Reva mp., (L.s.)” — ErdKlvt, Alvinci uradalom lvt, 103. láda (régijelzete: Fasc. III. Nr.27). — Vö. Selecká, Eva: *Stredoveká Levocská knižnica*. Martin 1974.

⁴³ 5. *Gerardi scripta et acta* 360—361. — *Leges ecclesiasticae* III. 9, 218, 382.

⁴⁴ Lőcse városának 1798. július 2-án kelt, az ügyet részletező levele: ErdKlvt, Alvinci uradalom lvt, 103. láda (régijelzete: Fasc. III, Nr. 34).

könyveket (*viles libros*) annyira siratják, a káptalan kész nekik a teljes anyagot visszaszolgáltatni.⁴⁵

Fangh fenti véleményét azonban aligha tekinthetjük az anyagot tudományosan jól hasznosító püspöktől származó értékelésnek. Sokkal valószínűbb, hogy azt az olvasókanonok hozzá nem értésén kívül az adósságtól való szabadulás vágya alakította ki. A lőcsei könyvek külön tartásának inkább az lehetett az oka, hogy a fehérvári könyvtár helyisége legfeljebb 1794-re készült el és berendezése még évtizedekig eltartott, a kötetek tulajdonjoga pedig tisztázatlan volt, per alatt állott. Mindenesetre nehéz elképzelni, hogy Lőcse városa ne érvényesítette volna anyagi követelését a püspök hagyatékáért folyó hosszú pereskedés során, és így e könyvek kifizetetlenek maradtak volna. Inkább valamilyen perbeli utólagos kiegyezésre kell gondolnunk, hiszen a vitatott kódexek és ősnymtatványok végül is Gyulafehérváron maradtak.

Eddig tehát sok volt a megalapozatlan állítás és legenda a Batthyaneum körül nem csupán a nagyközönség körében, hanem a szakirodalomban is. A köztudat csak abban nem tévedett, hogy Batthyány végcélja már ekkor valóban egy Gyulafehérváron létesítendő nagyszabású könyvtár volt. 1783. február 27-én kelt a püspöknek az a végig saját kezű utasítása, amellyel megszabja a Gyulafehérváron található korábbi könyvanyag általa elkezdett rendezésének elveit. Ebből világosan kirajzolódnak egy, az egrivel vetekedő méretű, reprezentatív, tudományos közkönyvtár körvonalai. Ezt Batthyány saját, kb 3000 művet tartalmazó korábbi gyűjteménye, a Migazzi-könyvtár, a régebbi püspöki könyvhagyatékok, az 1169 művet számláló káptalani könyvtár, valamint az 1773-ban felosztatott jezsuita és egyéb szerzetesrend még fellelhető könyvanyagának egyesítésével kívánta létrehozni.⁴⁶ A könyvtár meg-

⁴⁵ Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt, C. 73 (F. III, nr. 64, ad nr 688/1799).

⁴⁶ Batthyány saját kezűleg írt utasítása az általa elkezdett könyvtárrendezés folytatását illetően: „Idea registrationis librorum ACarolinensium. Libros omnes in tres classes dispescui: in classem theologicam, ad quam etiam ascetas, concionatores collocavi; classem philosophicam, in qua etiam erunt juristae; classem historicam. Quare necessarium non erit libros secernere et in classes distinguere, cuius laboris finem usque Pascha non assequeremur, sed si qui in ipso conscriptionis labore occurrerint, poterunt ad suam facultatem relegari. Illico itaque ad conscriptionem accedendum est, vel potius inchoatum a me opus perficiendum est, quod ego solus et unicus duabus septimanis perfecissem. Cum libros in facultates distinxerim, cuius armario literam apponi volo; dein cuiusvis asseri vel loculo numerus apponatur; dein libri ordine prout stant conscribantur et in prima pagina cuiusvis libri scribatur littera armarii, numerus loculi et numerus ordinis quo stat. Notandum autem: numerus loculi designetur numero Romano, numerus ordinis, quo liber collocatus indicandus numero Arabico.

Ego incepti ab armario pone portam sito, ubi ego desii, ibi labor inchoandus et ordine per armaria prosequendus, donec rursus ad portam redeat labor. Quia contingit, quod in eodem volumine praesertim in antiquioribus libris plura contineantur opuscula, omnia sub eodem numero conscribenda. In antiquioribus, quae nimirum saeculum hoc superant annus et locus editionis exprimentus. Opera duplicata omnia sequestrenda, haec enim cum huiusmodi duplicatis Pestinum deferet bibliothecarius ibi vendenda. Quia autem aliqua levioris momenti crebro nimis occurrunt, non cogito quidem illa vendere, separanda tamen erunt. Ut de exemplaribus vendendis iudicium facere possim, successive prout conscriptionis opus multipliciter exemplarum detexerit, ad me perscribenda sunt nomina duplicatorum quotienscunque Carolina aliquid praefectus huc miserit. Uti laborem perfecerit duplicata exemplaria ad Ferschlagn ponenda erunt; uberiora eotunc disponam. Non est necessum, ut catalogum ad purum scribatur, dummodo in impuro paratus sit, iam faciam illum describi. Opera

szervezése annyira szívügye volt, hogy a tényleges rendezési munkákból maga is kivette a részét.⁴⁷

Igényes tervének megvalósulására azonban Batthyánnak megfelelő épület hiányában még egy évtizedig várnia kellett. 1792-ben végre sikerült elérnie, hogy a katonai kincstár átengedje a felosztatott trinitárius rend zárdáját papnevelő, templomát pedig könyvtár és csillagvizsgáló céljaira. A szükséges átépítések elvégzése után 1794-től kezdődően itt nyert végleges elhelyezést a Szebenből áthozott egri és Migazzi-féle könyvanyag is. Így jött létre a Batthyaneum, mely a maga idejében tudományos műhelyként, napjainkban pedig az európai régi könyvkultúra múzeumaként páratlan művelődési intézmény országunkban.

E megállapítás alátámasztására e helyen elégedjünk meg annak felemlítésével, hogy a Románia területén őrzött középkori latin kódexeknek kb 80%-át, az 1500 előtt nyomtatott inkunábulumoknak (ősnyomtatványoknak) pedig kb 50—60%-át az egykori gyulafehérvári püspök tudós szenvedélyének, kodikológiai hozzáértésének, szakavatott bibliofiliájának és nagyúri áldozatkészségének köszönheti országunk minden polgára. Batthyány alapítóleveléből kiderül, hogy könyvvásárlásokra 30 000 Ft-ot, az intézmény épületére, további működésére 38 000 Ft-ot, a csillagvizsgálóra pedig kb 10 000 Ft-ot költött. Ez a közel 80 000 Ft pedig jóval nagyobb összeg, mint amivel Széchényi Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeumot és könyvtárát megalapította, csak ezt manapság éppen senki sem tartja számon.⁴⁸ Pedig az idézett számokkal a művelődésért hozott áldozatnak csak az anyagi része és nagysága érzékeltethető, a gyűjtemény pénzben ki sem fejezhető tudományos értéke azonban ezekből nem derül ki. A Batthyaneum kódexgyűjteménye ugyanis a IX. századtól kezdődően az európai latin írásos művelődés történetének olyan színvonalú emlékeit őrizte meg az egész emberiség számára, mint a Karoling kori könyvfestészet remekei közé számító Arany kódex (*Codex aureus*).⁴⁹ De említhetjük a magyar írásosságnak és az egykori

manca in charta peculiari connotanda erunt. Prandium et coenam seu collationem habeat bibliothecarius apud dominum parochum loci. Laborem ita accelerari desidero, ut dum fratres Issekutziani Viennam pergunt, eorum redire valeat dominus bibliothecarius, dein in Italiam, dum jussero, abiturus. Signatum Cibinii die 27 Februarii 1783. Ignatius episcopus Transylvanus. — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés. — Batthyány Egerből hozott könyvtárának állománya pontosan megismerhető abból az 1782-ben Szebenben készített leltárból, melyet 1960-ban a Batthyaneum limbusában találtunk meg minden jelzet nélkül. E jegyzék nem igazolja az olaszországi tanulmányai idején feltételezett kéziratvásárlásokat (Varjú: *i.m.* MKvSzle 1899. 156, 213, 222.). — Az 1781-ben megszerzett jezsuita és szerzetesi provenienciájú könyvek felől a Batthyaneum kéziratrárában őrzött egykorú leltárak alapján lehet tájékozódni, illetve a kötetekben lévő possessor-bejegyzésekből. Ezzel kapcsolatban 1. még: Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Gubernium Levéltára (a továbbiakban: ErdGubLvt) pol. 334/1781, 9367/1787, 385/1788.

⁴⁷ A püspök, amikor Dánielt útnak indította Itáliába, maga folytatta a félbeszakadt könyvtárrendezést: „...Libros sicuti sunt Carolinae omittat, coeptum laborem consumabo...” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés, 1783. április 4.

⁴⁸ Veszely Károly: *A Batthyáni intézet*. Gyulafehérvári Füzetek I/1861. 92—96. — Varjú: *i.m.* MKvSzle 1899. 168-171.

⁴⁹ Szentiványi Róbert: *A gyulafehérvári Codex Aureus*. Batthyaneum 1/1911. 5—37. — Simonescu, Dan: *Codex Aureus*. București 1972.

Magyarország könyvkultúrájának olyan egyedi emlékeit, mint a magyar nyelv korára nézve harmadik legrégebb írott emlékének számító *Gyulafehérvári sorokat* tartalmazó kódex az 1310—1320 körüli időből, vagy a lőcsei Szt. Jakab-templom könyvtáregyüttese a XVI. század elejénél korábbi századokból.⁵⁰ És ekkor még nem szóltunk a legkülönbözőbb ritkaságokról, művészi könyvkötésekről. Nincs a régi európai könyvnyomtatásnak olyan fontosabb műhelye, amelyik ne lenne képviselve elsőrangú példányokkal a Batthyaneum polcain. Ez a felbecsülhetetlen értékű, ma már megszerezhetetlen nyomdatörténeti emlékmű a rég porladó Batthyány Ignác püspök jóvoltából ma is lehetővé tenné könyvtörténeti kutatásunk európai színvonalra emelését.

Még csak körvonalazódott a szellemi alkotóműhelynek szánt közkönyvtár terve, amikor — láttuk — Batthyány már megtette a szükséges lépéseket a könyvtárra alapozandó kutatásokhoz szükséges munkatárs szakszerű kiképzésére. A Migazzi-féle könyvanyag még le sem került Bécsből, amikor a püspök már utasította a könyvtárosául kizemelt Dániel Imrét, hogy tanulmányozza Mabillon olasz- és németországi, valamint Lambecius ausztriai kutatási beszámolóit, hogy azokból elsajátíthassa a kodikológiai kutatási módszereket, továbbá foglalkozzék oklevéltannal, mert Itáliába kívánja kiküldeni anyaggyűjtés és tudományos pályára való felkészítés végett.⁵¹ Klimó pécsi püspök könyvtárosának, Koller Józsefnek a tudományos karrierjét állította a fiatal pap elé példaképként, pontos utasításokkal látta el a felkészülést, feladatait, kutatási naplójának vezetését illetően.⁵²

Dániel Imre, Garampi nuncius segítségével is alaposan felkészítve, 1783. december elején kelt útra Bécsből Itáliába. Ott Rómán kívül Nápolyban, Firenzében, Modenában, Parmában, Paviában, Milánóban és Velencében kutatott magyarországi és erdélyi történeti adatok után. Két év múlva, 1785 decemberében tért vissza Bécsbe több ezer oldalnyi másolattal. A püspöknek kutatásai alatt folyamatosan küldött, kötelezően előírt beszámolóit a talált forrásokról és Batthyány azokhoz fűzött megjegyzései, valamint két testes kötetet megtöltő kutatási naplója a XVIII. századi erdélyi magyar történetírás egyedülálló rangos

⁵⁰ Güntherová, Alzbeta—Misianik, Ján: *Stredoveká knižná mal'ba na Slovensku*. Bratislava 1961. — Molnár József—Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest 1976. 48—50.

⁵¹ Vö 37. jegyzettel.

⁵² Batthyány 1783. szeptember 29-én kelt leveléből: „... Quod ad iter Dominationis Vestrae attinet, illud licet anni intervallo confici optem, his tamen angustiis neque me, neque Dominationem Vestram arctari volo, exponendi erunt anni duo. Finis itineris erit totus litterarius, visitare bibliothecas, scrutari antiquitates, coliigere manuscripta, libros raros, amicitiam cum litteratis jungere. Quantitatem pecuniae determinare non possum, cum expensae non solum in victum et amictum Dominationis Vestrae faciendae sint, sed nunc recensiti fines etiam non modicam exposcant aeris quantitatem. Ubi Dominatio Vestra facultatem ad Italiam abeundi impetraverit, instructionem sive potius methodum iter conficiendi elaboratam transmittam. Interim volvat Dominatio Vestra itineraria litteraria, quorum multa exstant, et sibi ideam conficiat, ac mihi submittat. Audiendus praesertim excellentissimus dominus Nuntius, cuius consilia ad me referri volo. Forte offerret se etiam litteratus quispiam socius. Perscrutetur etiam Dominatio Vestra eruditos Italiae, ut ad ipsos litteras exarare valeam; omnes novit nunquam satis laudatus Nuntius.” — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés. — Vö 24. jegyzettel is.

tudománytörténeti emlékei. Egyben beszédes bizonyítékai Batthyány tudományos elképzelései újszerűségének, kutatási tervei Erdélyben szokatlan nagyvonalúságának.⁵³

Batthyáynak az erdélyi tudományosság keretei korszerűsítésére tett erőfeszítései során végül említést kell tennünk a tudományos kezdeményezések általános serkentésére és összefogására hívatott akadémiaszerű szervezetéről és a természettudományok fellendítésére szánt csillagvizsgáló intézet felállításáról.

Tudós társaságok létesítése a felvilágosodás felé elindult magyarországi művelődési életben a XVIII. század második felében már nem számított előzmények nélküli, teljesen új követelménynek. Pozsonyban 1732-től fogva történtek rövid életű kísérletek a tudományosság megszervezésére.⁵⁴ De ide számítható Bod Péter 1756. évi kezdeményezése vagy az erdélyi szászok 1790. évi terve, hogy az Aranka György-féle Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról ne is szóljunk.⁵⁵ Batthyány tehát valójában csak azt akarta, amit kortársai is a tudományos kutatások korszerű szervezési formájának vallottak. A különbség az egyéb egykorú kísérletek és az ő kezdeményezése között csupán annyi, hogy nála a Tudós Társaság gondolata nem felbukkanó ötlet, hanem messze tekintő tudományszervezési elképzelés egyik szerves alkotóeleme.

Az eddigi irodalom kronológiai pontatlanságainak kiküszöbölése ebben az esetben is előfeltétele a történetek tisztázásának. Batthyány ugyanis nem 1781-ben, mindjárt Erdélybe érkezése után, tehát egri indíttatásra állott elő e tervével, hanem 1785 tavaszán.⁵⁶ Akkor tehát, amikor a Migazzi-féle könyvanyag révén Erdélyben már létezett a tudományos munka információs alapja és Dániel Imre személyében rövidesen haza várhatta Itáliából azt a képzett szakembert, akitől az egész szervezet működtetését remélte.

Cornideshez 1785. január 11-én intézett leveléből világosan kiderül, hogy ekkor a püspök még nem állott ki a nyilvánosság elé tervével, de az már kész volt, és akkor foglalkozott a tagok felkérésével.⁵⁷ Nem sokkal ezt

⁵³ *Diarium historicum Italici mei itineris litterarii, seu vera, adcurata et continuata narratio eorum, quae toto itineris mei tempore sive Romae, seu in aliis Italiae urbibus inde a primo projectionis die vidi, legi, scripsi, observavi, atque perfeci* I—II. — Batthyaneum, Ms X/128. A napló első 133 lapját latinul és részben magyar fordításban közölték: *Közművelődés* 33/1910, 2—38. sz.

⁵⁴ Valjavec, Fritz: *Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1761—1762)*. *Ungarische Jahrbücher* 1936. 264—267. — Csóka J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérlete a 18. században*. A pannonhalmi főapátsági Szt. Gellért főiskola évkönyve az 1941/2. tanévr. Pannonhalmi 1942. 3—59.

⁵⁵ Toldy Ferenc: *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt*. = *Összegyűjtött munkái*. Budapest 1873. VII. 358—362. — Teutsch, Friedrich: *Zur Vorgeschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 37/1914. 129—131. — Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest 1955.

⁵⁶ *Gyulafehérvári Füzetek* 1/1861. 71. — Varjú: *i.m.* MKvSzle 1899.158—159.

⁵⁷ Cornides történeti adatokat kérő levelére Batthyány 1785. január 11-én így válaszol: „...Habebis nihilominus omnia ex animi tui sententia, ea tarnen lege, ut nomen tuum Societati litterariae Assiduorum adscribi patiaris et quotannis unam alteramve dissertationem Actis Societatis inserendam submittas. Societas haec me habet auctorem et propediem in lucem prodibit.” — Cornides-levelezés.

követően jelentethette meg a tervezett Társaság célkitűzéséről, szervezetéről azt a német nyelvű ismertetést, amelyet tagok szervezése végett 1785. szeptember 17-én Teleki Sámuelnek írt leveléhez több példányban is mellékelte.⁵⁸ 1785 júliusában térhetett ki a Társaságba való belépés elől Mártonffy József, és tehette azt a kijelentést, amelyet egyesek félreértve később úgy magyaráztak, hogy a csillagvizsgáló létesítése érdekében ő beszélte rá Batthyányi a Tudós Társaság tervének elejtésére.⁵⁹ A Társaság, a hiedelmekkel ellentétben, minden kétséget kizáróan Szebenben működött, Batthyány ottani könyvtárában tartotta üléseit, csak fennállása legvégén gondolt arra a püspök, hogy Gyulafehérvárra teszi át székhelyét, de erre már aligha kerülhetett sor.

A Társaság Batthyány fogalmazványában fennmaradt alapszabályaiból és munkatervéből, valamint a megnyitó ülésre szánt beszédéhez készített jegyzeteiből pontosan megismerhetők a püspök elképzelései.⁶⁰ A Társaság a tudományokkal rendszeresen és állandóan

⁵⁸ A levél szövege közölve: Új Magyar Múzeum 5/1 (1855), 404. A német nyelvű ismertető lelőhelye: Teleki Theca, Ms 21, in quarto, pag. 490.

⁵⁹ „...Jól tudgya az úr, mitsoda Erudita Societas állítattott fel Eő Excellentiája Bibliothecájában és kik a membrumai, mit dolgoznak. Mártonfi úr is hivatalos volt, de deprecálta az eruditusságot...” — írja Szebenből Dániel Imrének egyik ismerőse. — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés, 1785. augusztus 12. előtt.

⁶⁰ Az alapszabályok közlése: Baráth Béla: *A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek*. EM 1934. 143—148. — A megnyitó ülésre készített beszéd fogalmazványa és jegyzetei: Batthyaneum, Ms IX/34. — Az eddig kiadatlan munkaterv így hangzik: „Syllabus rerum a Societate Litteraria pertractandarum. Duo vel maxime cuperem a Societate pertractari, Diplomaticam videlicet et Chronologiam Hungaricam, quas quidem duas disciplinas nos tres in strictiorem juncti societatem ita excoleremus, ut tamen aliis dissertationibus elucubrandis incumbereamus. Circa Diplomaticam sequentia mihi occurrunt. Primo in consessu nostro proxime celebrando quivis adnotet libros de rebus Hungaricis editos, in quibus diplomata vulgantur. Secundo hos libros inter nos partiemur, quis quales evolere debeat, evolvemus autem hos libros cum reflexionibus diplomaticis; quivis modo mox dicendo in chartam conjiciet observationes suas; has invicem conferemus et videbimus quantam copiam rerum congesserimus, quae dissertationes inde confici possint. Tertio manuscripta mea similiter partiemur et pari modo evolvemus.

Reflexiones diplomaticae hae esse poterunt. Primo regis titulus, regnorum enumeratio. Secundo cancellarii, vicecancellarii subscriptio, ubi etiam reginalium cancellariorum ratio habenda. Tertio episcoporum nomina, ut series episcoporum hactenus editae quam emendatissimae habeantur. Quarto series palatinorum et aliorum regni baronum. Quinto anni regiminis, in multis enim lapsus est Pray. Sexta ratio consignandi diem et annum per epactas, concurrentes, festorum dierum, vel octavarum consignationes. Septimo subscriptio ipsa, vel monogramma regis, aut notariorum... Octavo notae aliquae additae diplomatibus, ut vera a falsis secernantur, quale est illud a capitulis adhibitum intercisio alphabeti. Nono sigillum, quod nonnunquam depingitur, vel describitur. Sigillii tunc maxima cura habenda, si forte in diplomate de eo agatur. Decimo stilus ipse an elegans, an inflatus, an distortus, ut aetates eloquentiae in Hungaria determinari valeant; observandum quomodo reges aut se ipsos apellent, aut ab aliis vocentur. Undecimo variorum hominum, dignitatum tituli, magna enim in his diversitas. Duodecimo ubi contingerit originale inspicere, connotandae contractiones, figura characterum. Tertiodecimo res ipsa in diplomate contenta in brevem summam contrahendo. Quartodecimo si alia aliqua ad rem monetariam, vel notitiam legum, formam processuum contenta fuerint, sedulo observanda neque negligenda topographica, situs et nomina locorum, fluvii ac etiam rivuli, ex quibus geographia illustrari poterit. Quintodecimo inusitatae voces in diplomatibus saeculi XI frequentes, forte ad Glossarium mediae et infimae latinitatis auctuarium accedere quiret. Sextodecimo disciplinae ecclesiasticae praecipua cura sit. Plura meditata lectio suggeret et observanda connotandaque monebit. Has observationes omni mense conferimus, et erunt inter nos communes, ut quivis illis tanquam propriis observationibus uti possit. Hae observationes dein redigentur ad archivium Societatis. Photius patriarcha in legatione sua dum libros legeret in otio hyberni temporis, extractus additis observationibus concinnavit; quanto cum gaudio legitur haec Photii Bibliotheca, quae multum profit rei

foglalkozó személyeket óhajtotta összefogni saját kutatásaik eredményeinek szóban és írásban való közzétételére, illetve nagyobb tudományos feladatok szervezeten közös megoldására. Nem tévesztendő tehát össze a papság szellemi tevékenységének előmozdítására szánt Egyházi Akadémiával, amelynek tagjai csak szerzetes és világi papok lehetek.⁶¹ A *Societas Litteraria Assiduorum* vegyesen egyházi és világi rendű tagjai vallástól, származástól és méltóságtól függetlenül egyenrangúak, de a tudományos munkában való használhatóságuk szerint négy osztályra oszlanak. Elnöküket titkos szavazással választják. Bár elsősorban Magyarország és Erdély világi és egyházi történetét kutatják, fizikai, matematikai és orvosi új eredményeknek is helyet adnak havonként tartandó üléseiken. Egyedül csak a teológiai kérdéseket rekesztik ki vizsgálódásaik köréből. Az elkészült dolgozatokat üléseiken megvitatják, és az arra érdemeseket a Társaság évenként vagy kétévenként megjelenő kiadványában közreadják.

A munkaterv részletesen tartalmazza azokat a szempontokat, amelyek szerint a magyar oklevéltant és kronológiát szándékoznak kidolgozni. Ezek között szó van archontológiai kérdésekről, paleográfiai és szövegkritikai eljárásokról, bizonyoságul annak, hogy Batthyány

litterariae, cum aliquorum librorum nullam haberemus memoriam, nisi Photius nobis quaedam reservasset fragmenta; an non, vel ex ipsis his reflexionibus in ordinem chronologicum digestis utile opus conflari posset, ut nihil dicam de dissertationibus, quae sub manu nascentur.

Quantum ad Chronologiam. In eo adlaboremus, ut ex chronicis exterarum nationum conflemus unum chronicon universale Hungariae. Habemus Peczii Scriptores Austriacos, Scriptores Germanicos Freheri, Monumenta Bohemica clarissimi Dobner, Scriptores Menkenii, Muratorii Antiquitates Italicas, Lectiones Antiquas Canisii, Thesaurum Anecdotorum P. Pecz, Spicilegium D'Achery, Martene [?] Spicilegium veterum diplomatum, Mabillonii Analecta. Nos ergo inter nos repartiamur, et quovis anno duo saecula edamus. Hac ratione quivis leget in chronicis duo saecula, quae tractamus, et excerptet res Hungaricas, adnotando in quo chronico, cuius aevi apud quem reperitur. Hae excerpta dein in unum cogimus chronico saeculi illius.

Porro in ordine ad dissertationes. Dabo primum dissertationem de artibus, quibus Bela IV post cladem Tartarorum restauravit Hungariam. Deinde, si otium fuerit, edam cum animadversionibus chronicon manuscriptum, quod Cassoviae reperi, cum notis historico-criticis. Tandem sacramentarium Hungaricum saeculi XI. Dominus Büki, si ita placuerit, scribet dissertationem super historia juris Hungarici ac etiam alteram de purgatione vulgari et canonica; utriusque rudem delineavi ideam, utramque vel saltem alterutram oportebit edere. Dominus Eötvös edet Processum super virtutibus et miraculis beatae Margarethae Hungariae a Philippo Strigioniensi archiepiscopo circa annum 12/72/ confectum nunquam editum, addet dissertationem, aut plures pro arbitrio, et si ampliorem segetem invenerit, poterit etiam in Actis sequentis anni comparere aliqua dissertatio, quae primo anno perferri non poterit. Dominus Schönberger debet aliquid ex opere suo diplomatico submittere. Dominus Kazaj apothecarius Debrecinensis, homo litteratus et possessor amplissimae bibliothecae, possidet centuriam inscriptionum Romanarum ineditarum, posset is requiri, ut nomen det Societati et nobis det excudendas. Denique frater meus, comes Emericus habet nummos ineditos et aliquid etiam commentatus est; hic quoque poterit requiri. Horum si vel aliquam partem obtinuerimus, justum habebimus Actorum volumen.

Quia editiones et versiones librorum ad nostram quoque pertinent Societatem, de his quoque agendum. Quare historiam conversionis canonici Poseniensis dedi et commendavi edendam cuidam praedicatori converso [?]. Scribemus praeterea canonico Koller, ut Commonitorium Vincentii Lirinensis [?] a Georgio Draskovich in vernaculam conversum det nobis edendam. Conscribendi etiam socii, utpote canonicus Koller, comes Emericus de Batthyan, Pater Vincentius Blaho, dominus Schönberger, dominus Kazay, Pater Koppi piarista, professor theologiae in Monte Pannoniae. Scribendum etiam nomine Academiae domino Hell, ut de legibus iudicium suum deprobat et nobis promissos socios aggreget.” — Batthyaneum, Ms IX/47.

⁶¹ Baráth: *i.m.* EM 1934. 143.

menyire otthonosan mozgott ezeken a kedvelt munkaterületein. A végcél Magyarország történetének összeállítása volt két-két évszázadot felölelő egységekben. A terv felsorolja az egyes tagoktól vállalt dolgozatokat is. Ezek között Batthyány az alábbi témákkal szerepel: 1) IV. Béla országépítése a tatárjárást követően. 2) Az általa Kassán talált krónika közzététele és feldolgozása. 3) Az általa felfedezett XI. századi sacramentarium bemutatása. Mások témái között jogtörténeti, epigráfiai, numizmatikai tárgyú értekezések mellett Árpádházi Boldog Margit legendájának, illetve avatási perének közzétételét is tervbe vették.

Elsősorban a Tudós Társaság kiadói tevékenységét kívánta a püspök előmozdítani azáltal, hogy 1784-ben megvásárolta és valamivel később Gyulafehérvárra költöztette át a kolozsvári Kolman-nyomdát. Ezzel nyomtattatta ki a *Leges ecclesiasticae* első kötetét, egyelőre szebeni papirosra. E kiadvány kapcsán szerzett kedvezőtlen tapasztalatai készíthették arra, hogy 1785-ben az Alvincsel szomszédos Sebesány falu határában, a Sztrungár nevű patak vizére papírmalmot építtessen.⁶²

Hiába volt azonban a püspök minden körültekintő gondossága, mert Tudós Társasága nem bizonyult életképesnek és működésének semmiféle kézzelfogható eredménye nem ismeretes. A levelezésében felbukkanó gyér adatok is mind a Társaság halódásáról szólnak.⁶³ Működése legszorosabban a püspök személyéhez kötődött. A Társaság erdélyi tagjai közül Batthyányn kívül másokat — úgy látszik — nem fűtött komolyabb tudományos érdeklődés, s így fel sem ismerték a szervezet kínálta új lehetőségeket. Minden jel arra mutat, hogy a püspök már 1787-ben belátta terve kudarcát és végleg felhagyott a Társaság működésének erőltetésével.

Egyelőre csak találgatható, hogy mi lehetett e sikertelenség oka. Első helyen bizonyára arra kell gondolnunk, hogy a polgárosodás Erdélyben még a magyarországinál is kezdetlegesebb volt, és az itteniek értetlenül, sőt bizalmatlanul fogadták Batthyány nagyvonalú tervét. Nagyon jellemző, hogy Michael Conrad von Heidendorf, a kortárs szász emlékiró, a püspöknek az erdélyi történetírás tudományos megalapozására szánt oklevéltáráról csak elítélően szólt, azon az alapon, hogy ezáltal a szászok kiváltságait érintő oklevelek szövege illetéktelenek kezébe kerülhet.⁶⁴ Az

⁶² Jakó: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI–XIX. század)*. Levéltári Közlemények 60/1989. 33. — A nyomda megvásárlásáról ír Dániel Imrének 1784. február 14-én kelt levelében Szereday Antal (Typographaeum Kolmanianum Claudiopoli proprium jam fecerit). Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés.

⁶³ A püspök 1786. szeptember 9-én erről így ír Comidesnek: „...Societas litteraria Cibiniensis tantisper languet ex quo Cibinio discessi. Spero tamen paulo post excitabitur. Serviet ad id multum, si tu aliquid submiseris.” — Comides-levelezés. — 1786. november 30-án pedig a következőképpen felel Comides kérdészködésére: „... De Societate Litteraria Cibiniensi suscitatis. Vivit illa, estque immemor vitae suae. Postquam me hinc abesse jussit Caesar, in lethargum incidit, ex quo illam eripere satago. Spero tamen brevi discutiendum somnum. Si secus fieri nequeat, transferam illum Albam. De successu conatum meorum alias plura...” — Uo.

⁶⁴ Conrad, Michael: *Eine Selbstbiographie*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 18/1884.144.

erdélyi viszonyokat Batthyánynál jobban ismerő Teleki Sámuel a sikerben eleve kétkedő módon gratulált a kezdeményezéshez.⁶⁵

Közrejátszhatott az is, hogy Batthyány egyedül a latint tekintette a tudományok nyelvének, holott akkor már jelentkezett az igény az anyanyelvűségre a tudományművelésben is. Az Aranka György által néhány évvel később létrehívott Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság sikere láttán nyelvi oka is lehetett a Társaság meddőségének.

Nem bizonyult az sem szerencsés döntésnek, hogy Szebent, ezt a szász lakosságú várost tette meg egy lényegében magyar Tudós Társaság székhelyéül, és ebben a szervezetben is túlságosan a papságra épített. Szebenben ugyanis a főkormányiszéki hivatalnokokon kívül alig élt magyar értelmiségi, egyházi személy is kevés, az elzárkózó szász lakosság körében pedig komolyabb visszhangra eleve sem számíthatott. Persze az akkor osztrák katonasággal megtömött mezővárosnak számító Gyulafehérvár sem lett volna lényegesen alkalmasabb színtér ilyen kezdeményezésre.

Végül súlyos következményekkel járt, hogy a püspök Dániel Imre személyében nem jól választotta ki munkatársát, akinek az egész tervezett tudományos szervezetet ténylegesen működtetni kellett volna a sokféle közéleti feladattal lekötött püspök helyett. Dánielből ugyanis Rómában sem vált olyan tudományos alkotó, mint Koller Józsefből Klimó püspök oldalán. Batthyány hiába költött könyvtárosa itáliai kiképzésére, mert Dániel Imre változatlanul megmaradt lelkiismeretes könyvtárosnak vagy tisztviselőnek, akit személyes érdeklődés nem kötött ahhoz a tudományos munkakörhöz, amelyet püspöke neki szánt. Hazatérése után Batthyány hiába igyekezett őt meggyőzni, hogy könyvtárosaként karriert csinálhat a tudományos világban, hogy szüksége van reá kutatási terveiben; hiába biztatta, hogy itáliai kutatási naplóját, valamint a Batthyaneum könyvritkaságai alapján szerkesztendő *Annales typographiae* című nyomdatörténeti munkáját kiadja, Dániel a retorika professzorságát választotta a kormányzat által tervbe vett gimnáziumban.⁶⁶ A püspök 1787-re egyedül maradt tudományos terveivel.

A reményeiben megcsalatkozott Batthyányi ilyen előzmények után beszélhette rá a vele bizalmas baráti viszonyban lévő Mártonffy József, hogy szebeni házában csillagvizsgálót rendezzen be, és ennek vezetésére öccsét, a természettudományokkal foglalkozó Mártonffy Antalt képeztesse ki Hell Miksával, a bécsi császári csillagda nagynevű igazgatójával.⁶⁷ Ez annál is könnyebben sikerülhetett Mártonffynak, mert csillagvizsgáló létesítése divatos dolog volt a barokk kor főpapi udvaraiban, és Batthyányi

⁶⁵ „...De conscripta Cibinii Societate Litteraria Excellentiae Vestrae impense gratiilor. Si successus voto et expectationi respondent, exiget Excellentia Vestra monumentum aere perennius, magnusque nobis erit Apollo.” Teleki Theca, Ms 285, in folio: Epistolae variorum, pag. 78. — Közölve: Új Magyar Múzeum 5/1 (1855). 407-408.

⁶⁶ Batthyány kiábrándult hangú levele, amelyben elutasítja Dániel kérését, hogy a tanárság mellett a könyvtárosi állást is megtarthassa: Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés, 1786. december 30.

⁶⁷ Varjú: *Lm.* MKvSzle 1899. 165, 168. — Szentiványi: *Catalogus concinnus* 16—17. — Heinrich László: *Az első kolozsvári csillagda.* Bukarest 1978. 76—78.

az egri példa szintén erre ösztönözte. Tehát nem a csillagda miatt ejtette el Batthyány a Tudós Társaság tervét, hanem éppen a Társaság felbomlása nyitotta meg az utat a művelődési program következő intézménye, a természettudományok fejlesztésére hivatott csillagda napirendre tűzése előtt. A Mártonffy Antal részére 1789. augusztus 2-án adott instrukciójában Batthyány kétszer is leszögezte ugyan, hogy a bécsi kiküldetés főcélja a csillagászati ismeretek elsajátítása, de azért könyvtári információkat és a könyvtárosi ismeretek elsajátítását is elvárta Mártonffytól.⁶⁸ Ilyenféle szolgálatokat Mártonffy Antal a Bécsben töltött négy esztendő alatt valóban teljesített is püspöke részére.⁶⁹

Miként már említettük, Batthyány az egykori trinitárius templom átalakított épületében a kedvezőtlen társadalmi és személyi körülmények között, anyagi nehézségei ellenére, 1794-re mégiscsak berendezte az erdélyi magyar tudományosság első kutatóműhelyét. Az épület földszintjén kapott helyet a nyomda, a felette lévő két szinten a könyvtár és legfelül a csillagvizsgáló, melynek vezetője kanonoki javadalmat élvezett.⁷⁰ Ez a műhely külsőségben ugyan nem versenyezhetett az egri Lyceum barokk pompájával, de így is kedvezően befolyásolhatta volna a bércecs hazában a tudományok XIX. századi fejlődését, ha az Institutum Batthyaneum a tudós alapító korai halála után is úgy működhetett volna, amint azt ő eltervezte és végakaratóban előírta.⁷¹ Sajnos a csillagdával és Mártonffy Antallal sem lett több szerencséje, mint a könyvtárral és Dániel Imrével. Mártonffy ugyanis egy évvel később (1799. november 19-én) követte püspökét a halálba, a Batthyány-hagyaték körüli két évtizedes pereskedés pedig szétporlasztotta az intézmény további fejlesztésének anyagi alapjait.

A Batthyaneum fejlődése elakadásának azonban talán nem is az lehetett a főoka, hogy később nem állott mögötte a Batthyány-vagyonnal felérő anyagi alap. Inkább a vérbeli tudós püspök messze néző, nagyvonalú művelődési koncepciója hiányzott a továbbiakban és járt ilyen veszedelmes következményekkel. A Batthyaneum nem tudta betölteni az alapítója által neki szánt funkciót, és a természetes fejlődés következtében is már a múlt században kiszorult a magyar tudományosság perifériájára. Az utóbbi évtizedek állami kezelése következtében pedig nyilvánosságát is

⁶⁸ *Instructio pro honorabili Antonio Mártonffy. Tota instructions summa, initium et finis est, ut astronomiam sibi familiarem reddat sub manuductione celeberrimi viri Maximiliani Hell, quatenus in Transylvaniam redux Speculam Astronomicam in aebidus meis Cibiniensibus, adjuvante Domino, erigendam disponere ac dein dirigere valeat. Hoc unum dum assecutus fuerit mihi satisfactum erit... Si absque dispendio principalis objecti fieri possit, bibliothecas publicas, praecipue autem Palatinam seu Caesaream visitabit et sibi notitias bibliothecario necessarias procurabit... Astronomia enim praecipuus et pene unicus expeditionis huius litterariae scopus esto.* — Batthyaneum, Ms Dániel- levelezés, 1789. augusztus 2.

⁶⁹ Batthyány levelei Mártonffyhoz 1790. január 23-án és 1791. február 22-én. — Batthyaneum, Ms Dániel-levelezés.

⁷⁰ Varjú: *i.m.* MKvSzele 1899.166.

⁷¹ Batthyány alapítólevele „az emberi társaság javára” szánt intézmény (institutum hoc toti societati humanae utile esse volo et ordino) számára: Gyulafejérvári Füzetek 1/1861. 92—96. — Varjú: *i.m.* KMvSzele 1899.168—170.

szinte teljesen elvesztette, és léte az idegenforgalmi látnivaló szintjére süllyedt.

Batthyány Ignác születésének 250. évfordulóját ünnepelve világosan kell látnunk, hogy a nagy püspök minden korábbi nemzedéknél szegényebb, erkölcsi, szellemi és anyagi javakban megfogyatkozott, végszükségre jutott mai örököseire maradt az a tovább már nem halogatható feladat, hogy eddig soha nem volt nehézségek közepette is valóra váltsák a tudományért, népe és országa érdekében Erdélyben egyedülálló áldozatokat hozó tudós és tudományszervező egykori álmát: azt, hogy az általa létesített intézmény, az Institutum Batthyaneum, élő és hatékony alkotóeleme legyen végre az újjáéledő erdélyi magyar tudománynak.